

Barbara Van Nicomedia en Catharina van Alexandrie

POPULAIRE BESCHERMHEILIGEN IN HET BEGIJNHOF VAN TURNHOUT

Achtien eeuwen lang al kent de rooms-katholieke kerk de verering van heiligen. Die staan dicht bij God en kunnen voor de berouwvolle mens hun voorspraak overbrengen bij de Allerhoogste. De heiligenverering is een van de kernen van de geloofsbeleving. Tussen de heiligen zijn er bijzondere groepen. In 1583 werd, in toepassing van de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563), het Martyrologium Romanum uitgegeven. Dat is de officiële, maar onvolledige lijst van martelaren en heiligen die door de rooms-katholieke kerk zijn erkend. Deze lijst wordt geregeld bijgewerkt en aangepast, voor het laatst in het begin van de 21ste eeuw.

Een belangrijke groep zijn de zogenoemde 'primaire heiligen'. Dat zijn zeven heiligen die in de eerste Romeinse Canon genoemd werden. Het zijn allemaal vrouwen uit Italië die de marteldood stierven, uitgezonderd Maria Magdalena. Bij hen behoort ook Sint-Catharina van Alexandrië. Daarnaast zijn er de 'Veertien Noodhulpers'. Centraal in deze groep staan Sint-Barbara, Sint-Catharina en Sint-Margaretha, de 'Drie Heilige Maagden'. Deze drie worden zowel individueel als in groep aanroepen en vereerd. Barbara helpt tegen koorts en plotselinge dood; Catharina beschermt tegen de pest en is de bewaakster van de kuisheid en Margaretha zorgt voor zwangere en barende vrouwen.

Drie Heilige Maagden

De devotieverering ontstond in de 14de eeuw, meer bepaald in 1346, het jaar waarin de verwoestende pest hele streken teisterde en de mensen in steden en dorpen decimeerde. In het Rijnland kent men het volgende rijmpje:

*Sankt Margaretha mit dem Wurm (draak)
Sankt Barbara mit dem Turm (toren)
Sankt Catharina mit dem Radl (wiel)
das sind die heiligen drei Madl (maagden).*

Twee van hen, Sint-Barbara van Nicomedia en Sint-Catharina van Alexandrië, waren in de Nederlanden en het Rijnland ongemeen populair. In 1399 werd een beneficentie en in 1478 een kapelanie van de Heilige Catharina gesticht in de oude Begijnhofkerk van Turnhout. Mogelijk ontstond toen de overlevering dat het begijnhof toegewijd is aan de H. Catharina.

In het begijnhof kan men beide heiligen op verschillende plaatsen ontmoeten. Een ere-

plaats kregen zij in de Heilig-Kruiskerk in het begijnhof, die tussen 1662 en 1667 gebouwd werd. In de noordelijke zijbeuk staat het altaar van de Sint-Anna ten Drieën, het noorderaltaar dat vorig jaar werd gerestaureerd. Daarop zijn Sint-Barbara en Sint-Catharina tweemaal aanwezig. Op het schilderij boven het altaar staan Sint-Barbara met de toren en Sint-Catharina met het, niet zo duidelijk afgebeelde, wiel. Op de onderbouw staat links Sint-Catharina en rechts Sint-Barbara.

Op het vorig jaar grondig gerestaureerde noorderaltaar van Sint-Anna ten Drieën zijn Sint-Barbara en Sint-Catharina tweemaal aanwezig. Foto: Hugo Vanden Bossche

In het Begijnhofmuseum staat het 16de-eeuwse Heilige Catharinabeeld. Het verwijst naar de legende met het hoofd van keizer Maxentius aan haar voeten en een wiel in zijn armen. Het beeld is vermoedelijk afkomstig uit een atelier in Mechelen. Het schilderij *De kroning van Catharina*, toegeschreven aan Hendrik van Balen (1575-1632), sinds 2008 aanwezig in het museum, verwijst naar de Heilige Catharina van Alexandrië, ofschoon dat niet met zekerheid kan worden bewezen. Op het begijnhof zelf staan de huizen met de nummers 53 en 54 onder de bescherming van Sint-Barbara: een beeldje verwijst naar haar. Het huis met het nummer 42 is dan weer toegewijd aan Sint-Catharina. En in de kapel van het Heilig Aanschijn staat een beeld van de H. Catharina aan het balkon.

Barbara van Nicomedia

Over de Heilige Barbara is weinig bekend en ook het jaar van haar dood is onzeker: 305 of 306. Legenden en overleveringen komen in de plaats van de geschiedenis. Zij zou de marteldood gestorven zijn onder keizer Maximinus I Thrax, die regeerde van 253 tot 238. Een andere legende vertelt dat zij stierf onder keizer Maximianus, wiens regeerperiode duurde van 286 tot 305. Zij woonde in Nicomedia, een grote Romeinse stad in Klein Azië, vandaag Izmit in Turkije.

Haar vader Dioscurus was een Syrische edelman. Hij sloot haar op in een toren om haar af te schermen van jongemannen die naar haar hand dongen. Hij wenste haar uit te huwelijken aan een jongeling van hoge afkomst. Opdat zij niet naar openbare baden zou gaan, waar de zeden nogal los waren, bouwde hij een eigen badhuis in een toren met twee ramen. Zo kon zij geen aanstoot geven. Af en toe mocht zij de toren verlaten en tijdens een van die uitstappen bekeerde zij zich tot het christendom. In de toren liet zij een derde raam bouwen. Met dat 'derde' raam eerde zij de Heilige 'Drievuldigheid'. Haar bekering ging echter lijnrecht in tegen de plannen van haar heidense vader. Hij leverde haar uit aan de gouverneur, die haar met stokslagen wilde doen afzien van haar geloof. Haar wonden genazen nog diezelfde nacht en de volgende dag onderging zij opnieuw een foltering, maar weer verdwenen de wonden. Zij werd daarom onthoofd door haar vader, die daarop door de bliksem werd getroffen.

Sint-Barbara werd een geliefde heilige. Zij werd de beschermheilige van alle beoefenaars van gevaarlijke beroepen: mijnwerkers, metselaars, beeldsnijders, glazeniers, steenkappers en mortelmakers vereerden haar. Haar feestdag wordt gevierd op 4 december. De iconografie stelt haar voor als een jonge vrouw met wisselende attributen, zoals een martelpalm, een toren met drie ramen en een zwaard, waarmee ze werd gedood. Middeleeuwse kunstenaars vereeuwigen haar in de beeldhouw- en schilderkunst.

In de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht staat ook een ontroerend beeldje van haar, uit de 15de eeuw, afkomstig uit een kunstatelier in Mechelen. In de schilderkunst bestaat er een reeks van werken uit de periode van de Vlaamse Primitieven die het diepe geloof van de jonge vrouw benadrukken. Minder bekend is de Sint-Barbara van

Schilderij in de Sint-Barbarakapel, de middelste van de zuidbeukkapellen in de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht, Nederland. Het portret stelt de heilige Barbara voor en is waarschijnlijk Vlaams (ca. 1700).

Robert Campin, de meester van Flémalle, uit 1438. Zij bidt en leest in haar boek voor een brandende haard met een wondermooi perspectief naar een veld met een toren. Het schilderij is te bewonderen in het Pradomuseum in Madrid.

Ook in de 15de eeuw schilderde de Meester van de Barbaralegende een triptiek, waarvan het linkerluik zich bevindt in de Heilig Bloedkapel in Brugge. Een meesterwerk is de tekening van Jan van Eyck in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen. Hij tekende de Heilige Barbara van Nicomedië als een beeldmooi meisje dat ingetogen bladert in een gebedenboek met een palmtak in haar hand als symbool van haar triomf op de dood. Haar kleed waait wijduit in plooiën. Achter haar bouwen de metselaars een monumentale gotische toren. Zij kijken niet op of om in de drukte die er toen bij de kathedraalbouw kwam kijken. Een groepje pelgrims, met drie vrouwen en een man, verzamelt zich aan de ingang. Boven de toren, met een wazige maan in de ijle ochtend, zweeft een klad vogels. Was deze tekening een voorbereiding voor een

schilderij of is het een voltooid en op zichzelf staande werk? Voor dat laatste pleit het opschrift *'Ioh de Eyck me fecit 1437'*: Jan van Eyck heeft mij gemaakt in 1437.

Vele kerken zijn toegewijd aan de Heilige Barbara, onder meer in Eindhoven, Rotterdam, Genk en Valkenburg. Kloosters en scholen die haar naam dragen, zijn er in Gent, Delft en Amsterdam. Een merkwaardig voorbeeld is de basiliek van de H. Agatha en H. Barbara in Oudenbosch in Noord-Brabant boven Breda. Op de halve hoogte van ieder van de hoofdpijlers die de grote koepel ondersteunen, bevindt zich een loggia. Aan de achterkant van een van die loggia's is Sint-Barbara geschilderd. De kerk heeft haar twee zinnebeeldige kentekens als basiliek langs het hoofdaltaar staan: het conopeum of baldakijn in de pauselijke kleuren geel en rood en het tintinnabulum of klokje (zie voetnoot 1).

Catharina van Alexandrië

Catharina werd geboren in een rijk patriciersgeslacht. Haar vader Costus was gouverneur van Alexandrië, dat in die tijd de twee-

de stad van het Romeinse Rijk was. Twee legenden vertellen haar leven. Een eerste legende onderstreept haar martelaarschap. Zij was amper vijftien jaar oud, toen zij reeds alle werken van Plato uit haar hoofd kende. Zij was Jezus met hart en ziel toegedaan en beloofde hem haar maagdelijkheid. Keizer Maxentius werd verliefd op haar en wenste dat zij de tweede dame aan het hof zou worden naast zijn echtgenote. Zij weigerde en de keizer dreigde met folteringen als zij haar geloof niet zou afzweren. Om haar te overhalen de heidense leer te aanvaarden, stuurde hij haar veertig heidense filosofen. Doch die geleerden werden zelf door haar bekeerd tot het christendom. De wraakzuchtige keizer wilde haar folteren op het rad, maar de bliksem brak het rad en het vuur om haar te verbranden, waaide uiteen en verbrandde de beulen. Uiteindelijk lukte het hem haar te onthoofden. Uit haar hals stroomde geen bloed, maar melk, die de stad terstond bevrijdde van de pest. Engelen brachten haar lichaam naar de Sinaïberg. Daar werd haar lichaam zes eeuwen later gevonden en naast de berg werd een Catharinaklooster gebouwd.

De tweede legende vertelt over haar mystieke huwelijk. In een droom glimlachte de Heer der Glorie haar toe, strekte zijn hand naar haar uit, sprak zijn trouwbelofte uit en stak een ring aan haar vinger. Bij het ontwaken zag zij dat ze een ring droeg. Vanaf dan beschouwde zij zich als echtgenote van Christus: het mystieke huwelijk was gesloten. Deze legende lag aan de basis van het

Een meesterwerk is deze bekende tekening van de Heilige Barbara van Nicomedië van Jan van Eyck in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen, olieverf op paneel, 1437.

gebruik dat bij haar professie een beginnend mystieke bruid van Christus werd. Vandaar dat de H. Catharina de oorspronkelijke patroonheilige van de beginnenden werd.

Op afbeeldingen is Sint-Catharina meestal gekleed als koningsdochter. Haar attributen zijn het gebroken rad, het zwaard en soms de martelaarspalm. Haar feestdag wordt gevierd op 25 november. In Vlaanderen en Nederland is zij een van de meest gevierde heiligen: patrones van Eindhoven, naamgeefster van Sint-Katelijne-Waver en Sint-Katherina-Lombeek. In Utrecht is zij de patrones van de kathedraal, terwijl de Catharijnesingel en het Catharijneconvent naar haar genoemd zijn. Talrijke steden hebben een Sint-Catharinakerk en in Antwerpen en Breda is het beginnhof naar haar genoemd. In Oosterhout staat het klooster Sint-Catharijnadal.

In de schilderkunst en beeldhouwkunst bekleedt de Heilige Catharina ook een voorname plaats. Jan Provoost (1463-1529) schilderde de *Kruisiging en het leven van de heilige Catharina*. Caravaggio (1571-1610) zette haar in een intiem clair-obscur in de jaren 1598-1599. En Rafaël (1483-1520) excelleerde met zijn Heilige Catharina als de onbetwiste grootmeester van de Italiaanse hoog renaissance. Het schilderij is één van de zes Rafaëls die de National Gallery in Londen in haar bezit heeft (zie voetnoot 2).

Sinte-Katriena, kinderfeest op 25 november

In Arendonk bestaat een traditie waarbij de kinderen 's avonds bij valavond met een kaarsje in een uitgeholde biet of opengesneden schoendoos van deur tot deur gaan zingen. De beloning is heerlijk. Wat snoepgoed, marsepein, een appelsien, soms een cent

Caravaggio (1571-1610) beeldde de Heilige Catharina uit in een intiem clair-obscur in de jaren 1598-1599. Het schilderij is te bewonderen in het Thyssen-Bornemisza museum in Madrid.

gaan voorzichtig in de volle schoudertas. De speciale Catharinakoekjes zijn het lekkerst. Ik was erbij in de jaren 50 van de vorige eeuw als zeven- of achtjarige. Er werden twee liederen en een spotlied gezongen:

*"Sinte-Katriena, fille minne
wil met ons vandaag gedenken
Sinte-Katrien die heilige maagd
hare voorspraak moge schenken
al wat gij aan Gode vraagt
Christen deugd, viva de vreugd
Sinte-Katriena's jeugd"*

Dit was het deftige lied, dat wij zongen bij de pastoorsmeid, twee ongetrouwde zusters en mevrouw de notaris. In de mooie poort van het klooster Sint Agnetendal bevestigden de zusters franciscanessen hoe 'schoon' wij gezongen hadden.

Het andere lied was veel spannender en droegen wij het liefste voor:

*"Sinte-Katriena, fille minne
een kjeske (kaarsje) voor ne cent
en al wie daar niet over kan
over een kjeske, over een kjeske
en al wie daar niet over kan
over een kjeske van ne cent
laat ons, laat ons
ne goeien avond onder ons"*

Mocht iemand nadien de deur niet komen opendoen, dan klonk het uit volle borst:

*"Hoog huis, laag huis, er zit een gierige pin
in huis."*

Barbara en Catharina samen vereerd

Dikwijls worden de Heilige Barbara en Catharina samen afgebeeld als symbool van het kloosterleven. De H. Barbara staat dan voor het actieve of apostolische leven en de H. Catharina voor het beschouwende en contemplatieve. Merkwaardig is dat zowel Barbara als Catharina wegens een gebrek aan voldoende historische bronnen sinds 1969 niet meer werden opgenomen in de heiligenkalender. In 2001 werd dat euveld rechtgezet en sindsdien staan ze als 'Vrije Gedachtenis' toch vermeld in het *Martyrologium Romanum*, omdat het onwaarschijnlijk is dat hun grootschalige vereringen op niets zouden zijn gebaseerd.

Zittend voor het noorderaltaar hoort de bezoeker slechts de stilte en zijn gedachten dwalen vanzelf af naar het beginnhof in 1670, toen daar nog driehonderdzestig beginnenden leefden. Het moet toen, ruim 350 jaar geleden, een wervelwind van witte kappen geweest zijn wanneer zij aanschoven op de 'zitterkens' en de psalmen en kanticen zongen. Na de gebeden begaven ze zich naar hun dagtaken: het bakken van hosties, het wassen van de pijn en het bleken in de tuintjes. Zo kon er enige verveling opkomen of

ging men nieuwsgierig luisteren naar wat er buiten de muren gebeurde. Het spreken over in plaats van met elkaar was nooit veraf. Gelukkig keek Johannes Nepomuk vermanend toe vanuit de linkerzijbeuk in de kerk. En wandelde een beginnend parmantig door het hof, dan kon zij niet naast een tweede Nepomuk kijken. Aan de zijgevel van het huis met het nummer 18 waakt hij over laster en 'kwatongerij'. Maar waren twee Nepomuks wel genoeg?

Voetnoten

1. Oudenbosch en de basiliek van de H. Agatha en H. Barbara

Het stadje Oudenbosch ten noorden van Breda verbaast met zijn enorme basiliek, die al van ver de blik van de reiziger trekt. Alles begint met de merkwaardige geschiedenis van de Pauselijke Zoeaven. In het midden van de 19de eeuw stonden Italiaanse revolutionairen op, onder leiding van Garibaldi en Cavour, tegen de wereldheerschappij van de paus. Paus Pius IX was staatshoofd van de Pauselijke Staten. Om zich te verdedigen tegen de revolutionairen deed hij een beroep op katholieke jongeren in heel Europa. Veel Fransen, Belgen en Duitsers gaven gehoor aan zijn oproep. Het grootste aantal zoeaven waren Nederlanders. Met 3200 verzamelden zij zich in Oudenbosch. In 1870 werd het pauselijke leger door de revolutionairen verslagen en Rome werd ingenomen. De kerkelijke staat had veel terrein verloren en Rome werd de hoofdstad van het eengemaakte Italië. Garibaldi droeg de macht over aan Vittorio Emanuele, uit het huis van Savoye, die de eerste koning van Italië werd. Als herinnering aan de Zoeaven liet pastoor Willem Hellemans, die in Rome gestudeerd had, de basiliek H.H. Agatha en Barbara bouwen. De H. Barbara is ook de patrones van de soldaten.

De basiliek in Oudenbosch (NL) is een verkleinde kopie van de Sint-Pietersbasiliek in Rome op een schaal van ongeveer één op drie.

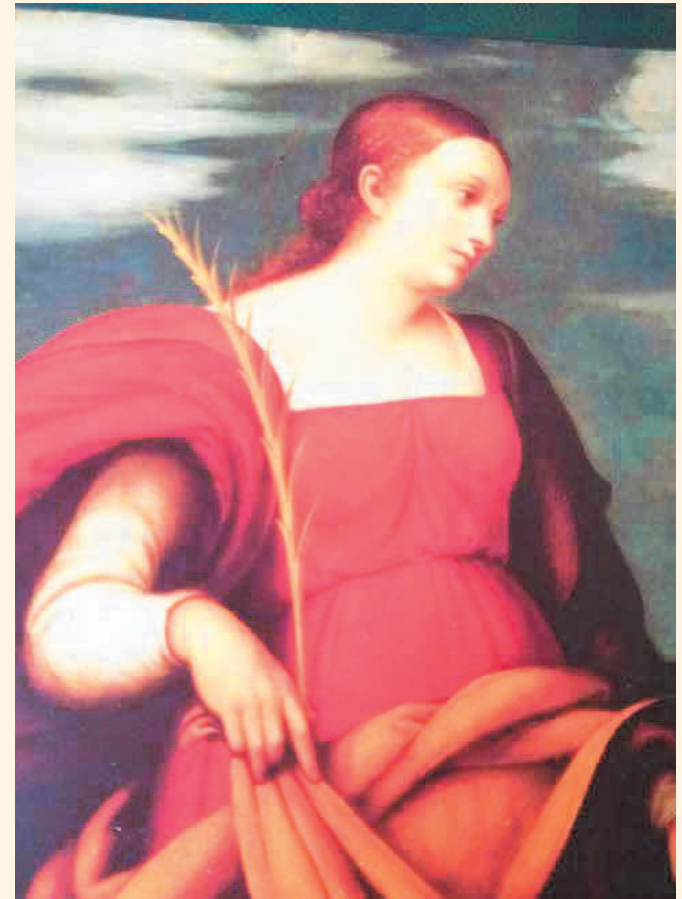
De basiliek is een verkleinde kopie van de Sint-Pietersbasiliek in Rome op een schaal van ongeveer één op drie. Het front van de

kerk is een kopie van die van Sint-Jan van Lateranen. Architect was Pierre Cuypers (1827-1921), die ook het Rijksmuseum en het Centraal Station van Amsterdam bouwde. Deze basiliek was een baken van het katholieke reveil in Nederland, dat onder impuls van katholieke voormannen een hernieuwde plaats kreeg in het protestantse Nederland. Een van de grote figuren in het Hollandse reveil was de letterkundige Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889), de schoonbroer van Cuypers en de vader van de kleurrijke Lodewijk van Deyssel. In 1887 ontving Alberdingk Thijm de graad van ere doctor aan de Katholieke Universiteit Leuven. Bij de keuze van een nieuwe paus rookt ook in Oudenbosch de schoorsteen, die een kopie is van die van de Sixtijnse Kapel in Rome.

2. Rafaël en de H. Catharina van Alexandrië

Rafaël schilderde nog een tweede *Heilige Catharina*. In de lente van 1977 vond de verkoop plaats van deze Rafaël voor de studie van een Antwerpse notaris. Een Franse adellijke familie verkocht het kunstwerk aan een vermogende familie uit Antwerpen. Het verlijden van de verkoopakte vond plaats in het bijzijn van twee kunstautoriteiten, een Vlaming en een Italiaan, beiden specialist in de schilderkunst uit de renaissance en de barok. De twee specialisten stonden garant voor de echtheid van het schilderij. De aankoop was in verhouding met de roem van de schilder. Een gedeelte van de kostprijs werd gefinancierd door een gespecialiseerde bank. Een van de waarborgen die werden opgelegd door de bank, was de inpandgeving en bewaring van het schilderij door het Rubenshuis in Antwerpen. Alles ging normaal zoals het bij een notariële verkoop past: betaling, overhandiging van het doek aan de door de bank gemandateerde pandhouder, handen schudden bij deze unieke transactie. Maar niemand had op de tijd gelet. Intussen was het 18 uur geworden op deze vrijdagavond voor het lange pinksterweekend. Het Rubenshuis was bijgevolg gesloten tot de dinsdagmorgen daaropvolgend. De mandataris moest noodgedwongen het kunstwerk bewaren en meenemen naar huis gedurende het verlengde weekend. Zo verbleef de *Heilige Catharina* van Rafaël vier dagen en drie nachten in een erg onverwacht gezelschap.

Op dinsdagmorgen werd het schilderij door een technisch obstakel niet in het Rubenshuis, maar in een veilige bankkluis gedeponeerd. De kunstwereld is klein. Snel kwam er belangstelling voor dit doek vanuit de hele wereld. In de volgende maanden kwamen afgevaardigden van het Poesjkin-museum in Moskou en van de Hermitage in Sint-Petersburg onderhandelen over een mogelijke aankoop. Sovjet-Rusland beschikte immers niet over een Rafaël. Ook in de Arabische

De Heilige Catharina, volgens experts toegeschreven aan Rafaël, die in Antwerpen in 1977 werd verkocht aan een vermogende familie.

landen bestond er interesse. En zoals steeds wanneer macht, geld en politiek tussenkomen, brengt het voorwerp zelf de machinaties van prijsbeïnvloeding in stelling: wat was de geschiedenis van het schilderij, was het een origineel, was het oorlogsbuit en hoe zat het met het juridisch twijfelachtige eigendomsrecht, en de betaling in natura? Het bekommerde Sint-Catharina en Rafaël weinig. Zij bleven onverstoord voortbestaan in de schoonheid van de Italiaanse renaissance.

Paul Koop

Bibliografie

- Jeannine Corthals: *Sint-Anna Te Drieën op het beginnhof te Turnhout, Begijnhofkrant* 49 (2015)
- Jef Florizoone: *Het Begijnhof van Turnhout*, opleiding gidsen, 2018

- *Martyrologium Romanum*, Sacrosanctum Concilium Ecclesia Docens 0707, Gooi & Sticht Hilversum
- *Museumboek, Hoogtepunten uit de Verzameling*, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen
- Marie-Paule Peeters: *Op zoek naar de Heilige Barbara in Turnhout, Begijnhofkrant* 42 (2008)
- Harry Stabel en Karel Dergent: *De heilige Catharina in het Begijnhofmuseum, Begijnhofkrant* 23 (2009)
- Dries Van den Akker s.j.: *www.heiligen/net-catharina*, Ignis Webmagazine
- Hugo Vanden Bossche: *Begijnen, beginnenden en het beginnhof van Turnhout*, De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout, Brepols, 2013